

**EDMUND CASTELL'İN HEPTAGLOT SÖZLÜĞÜ ÖRNEĞİNDE
ARAPÇA'NIN ÇOK DİLLİ SÖZLÜK GELENEĞİNDEKİ YERİ**

Yrd. Doç. Dr. Ömer ACAR*

**Arabic And It's Place In The Tradition of Multilingual Lexicography In
Case of Edmund Castell's Lexicon Heptaglotton**

Abstract

This study outlines the place of Arabic in the tradition of multilingual dictionary. Especially the levels of the Arabic language dictionary writing that an important part of Arabic studies which in center of European orientalist studies and E. Castell's voluminous work is the basis of this study. Initially, most of the commercial and economic concerns, multilingual dictionaries prepared in the form of word lists developed important services, especially in the field of translation. The word lists of the Sumer-Babil-Asur languages are considered as ancestor of multilingual dictionaries. As a member of this family Arabic language has an important condition in this area.

Keywords: Edmund Castell, Multilingual Dictionaries, Polyglot, Arabic, Word Lists.

Önsöz

Bu çalışma, Arapçanın çok dilli sözlük geleneği içindeki yerini ana hatlarıyla ele almaktadır. Özellikle Avrupa'da oryantalist çalışmaların merkezinde yer alan Arap dili araştırmalarında önemli bir yere sahip sözlük yazımının geçirdiği merhaleler ve bu alanda türünün ilk örneği kabul edilen E. Castell'a ait *Lexicon Heptaglotton* adlı hacimli sözlük araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Başlangıçta daha çok ticarî ve ekonomik kaygılarla hazırlanan sözcük listeleri şeklindeki çok dilli sözlükler, günümüzün teknolojik imkânlarıyla gelişerek, özellikle çeviri alanında önemli hizmetler sunmaktadır. Çok dilli sözlüklerin atası sayılan Sümer-Babil-Asur sözcük listeleriyle Samî dil ailesine aidiyetinden dolayı ilişkisi bulunan Arapça, ortaçağ ve sonraki yüzyıllarda ise, ağırlıklı olarak din referanslı çalışmalarda ve ayrıca ekonomik-ticarî gayelerle çok dilli sözlüklerin neredeyse değişmeyen dili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edmund Castell, Çok Dilli Sözlükler, Polyglot, Arapça, Sözcük Listeleri.

Giriş

“Ey insanlar! sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi ırklara ve boylara ayırdık. Allah yanında en değerliniz en erdemli olanınızdır. Allah bilendir, haberdardır.” (Hucurât: 13).

“Göklerin ve yerin yaratılışı, dillerinizin ve renklerinizin farklılığı da O’nun ayetlerindedir. Bilenler için bunda işaretler vardır.” (Rum: 22).

“İnsan aklı, tıpkı evren gibi çok dillidir.”¹İnsanların önceden bir tek dil konuştuğu, sonradan dillerinin karıştırılarak birbirlerini anlamaz hale geldiklerini anlatan Babil kulesi efsanesi’nin aksine, yukarıdaki ayetler ilâhî irade ile insanların farklı ırk ve boylara ayrıldığını, dillerinin ve renklerinin birbirlerinden farklı olarak yaratıldığını ifade etmektedir. Bu ilahî iradenin mahiyetine tam manasıyla vâkıf olmak mümkün değilse de; çoklukta birlik-birlikte çokluk, gizli hazinenin bilinmeyi murad etmesi, denizlerin mürekkep, ağaçların kalem olup Allah’ın kelimelerini yazmaktan aciz kalması gibi bir takım tasavvufî veya Kur’ânî öğretisi bu konuda yolumuza ışık tutabilecektir.

Bu bağlamda Hz. Âdem’e bütün isimlerin öğretilmesi şeklinde bilinen Kur’anî anlatımın leksikografinin ilk temellerini atmış olabileceğini düşünen bazı araştırmacılar, Hz. İsa’nın dilinden de konunun temellendirilebileceğine işaret etmişlerdir. Buna göre, ayetin devamında Hz. Âdem’in bildiği isimleri meleklere tek tek bildirmesinin tek dilli/monolingual sözlüklerin; Hz. İsa’ya atfedilen bir İncil ayetinin de iki dilli/bilingual sözlüklerin ilk örneklerini oluşturduğu düşünülebilir. Korintililere I. Mektup, 14. Bölüm’de yer alan bu İncil ayetinde Hz. İsa şöyle demektedir: “Öyleyse nasıl olmalı kardeşlerim! Ruhsal toplantılarınızda herkesin bir katkısı, bir ilahisi, bir öğretisi, tanrısal bir açıklaması, bir yabancı dili, bir tercümesi vardır. Bunların tümü yapıcılık doğrultusunda olmalıdır. Biri yabancı bir dil konuşuyorsa, iki ya da en çok üç kişi sırayla konuşsun, bir kişi de çeviri yapsın.”³

1. Sözlükbilim ve Çok Dilli (Polyglot) Sözlük Geleneğine Genel Bir Bakış

“Sözlükbilim, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: oacar@divinity.ankara.edu.tr.

¹ Grassier, William, “Hermeneutics in Science and Religion” (*Encyclopedia of Science and Religion*, ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen) içinde, Macmillan, New York, 2003, s. 397.

² Babil Kulesi Efsanesi ve buradan hareketle dillerin doğuşu, tek köken varsayımı, anadil ve kusursuz dil arayışı vb. konular için bkz. Eco, Umberto, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, çev. Kemal Atakay, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

³ Krş. Yavuz, Galip, “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, *C.Ü.İ.F.D.*, 2002, cilt: VI, sayı: 1, s. 113.

koyarak uygulama yollarını gösteren dilbilim dalıdır.”⁴ İlk sözlüklerin hazırlanmasında hiç kuşkusuz en önemli etken, değişik dillerle olan temastır. Farklı kültürlerle karşılaşan insanlar, kendilerine yabancı olan kültürlerle ilişki kurabilmek için onların dilini öğrenme gibi bir zaruret karşısında kaldılar. Başlangıçta kişisel bir faaliyet olan yazı, şehirleşmeyle birlikte ticarî bir zorunluluk haline geldi. Nitekim malların niteliklerinin belirtilmesi ve ekonomik muamelelerin karşılıklı olarak tanımlanması için yazıya ihtiyaç vardı. Zamanla ekonomik ve idarî amacın yanına yazının bilimsel ve dinî amaçla kullanımı da eklenmiştir. Bunu din dışı alanda ve akademik amaçlı kullanımı takip etmiş; neticede yazı hikâye ve destanlar aracılığıyla edebiyat alanının genişlemesinde önemli rol oynamıştır.⁵

Sözlük yazımının ilk olarak nerede ve hangi dilde gerçekleştiğine dair kesin bilgiye sahip değiliz. Bazı kaynaklar, günümüz dilbiliminde leksikografi olarak isimlendirilen bilimsel faaliyetin en eski örneğinin, M. Ö. XI. asra kadar uzandığını belirtmektedir. Buna göre bilinen ilk sözlük Çinli bilgin Bawetshî'nin hazırladığı, yaklaşık 40 bin kelime içeren sözlüktür.⁶ Ancak genel kabule göre, sözlük yazım faaliyeti Sâmi kökenli oldukları tartışmalı Sümerler ile Sâmi milletlerden olan Asurlular ve Babillilerle başlamış ve oradan batıya doğru yayılmıştır. Bizanslı Aristophanes'in (M.Ö. II. yy.) hazırlamış olduğu sözlük, Batıda yazılan ilk sözlük olma özelliğini taşımaktadır. Sözlük tabirini ilk defa kullanan ise, John Garland'dır (1225). Bu tarihe kadar birçok önemli etimoloji sözlüğü hazırlanmış olsa da, Batıdaki sözlük çalışmaları daha sonraki asırlarda hız kazanacaktır.⁷

Köklü bir geleneğe sahip olan sözlükbilim çalışmaları, doğuda özellikle İslam sonrası Arap dünyasında, Kur'an'ın anlaşılması ve açıklanmasına yönelik ilmî gayretlerin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Önceleri, Kur'an'da geçen ancak yaygın olarak kullanılmayan veya diğer kabilelerin bilmediği kelimeler ele alınmış; bunlar açıklanırken Kur'an ayetleri kullanıldığı gibi, cahiliye şiirlerinden de büyük oranda istifade edilmiştir. Daha sonraları, taranan metinlerin sınırları genişletilmiş, klasik metinler tamamen elden geçirilmiştir. Bu çalışmalar sonunda çeşitli konularla ilgili kelimeleri içeren konulu sözlükler hazırlanmıştır. Bazı hayvanlar, çeşitli yer şekilleri, bitkiler vb. konularla ilgili kelimeleri toplayan bu yüzlerce çalışma, İbn Sîde (ö.458/1066)'nin *el-Muhassas*'ında olduğu gibi, sonradan belirli bölümlere ayrılarak birleştirilmiştir. İlk sistematik sözlük, el-Halîl b. Ahmed tarafından hazırlanmıştır. Harflerin mahreçlerine göre, en dipten başlamak üzere, gırtlaktan dudak seslerine doğru sıralandığı ses

⁴ Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 393.

⁵ Delisle, Jean, Judith Woodsworth, *Translators Through History*, John Benjamins Publishing, 2012, s. 223.

⁶ Zeydân, Corcî, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, Kahire, tsz., II, 308.

⁷ Aksan, *a.g.e.*, s. 394.

dizisine göre sözlüğünü tertip eden el-Halîl, bu sisteme göre ilk harf ayn harfi olduğu için kitabına *Kitâbu'l-'Ayn* adını vermiştir.

Kitâbu'l-'Ayn'dan sonraki sözlük çalışmaları üç grupta ele alınabilir: el-Halîl'in izinden gidenler (İbn Dureyd (ö.321/933)'in *Cemhere'si*, el-Ezherî (ö.370/980)'nin *et-Tehzîb'i* vb); ikinci grup, sözlük düzenlemesini, kelime köklerini önce son, sonra ilk harflere göre yapanlar (Türk asıllı el-Cevherî (ö.396/1005)'nin *es-Sihâh* adlı sözlüğü, önceki sözlükleri de bünyesinde toplamış olan İbn Manzûr (ö.711/1311)'un *Lisânu'l-'Arab* adlı meşhur sözlüğü de bu şekilde tanzim edilmiştir. Yine bu sisteme göre düzenlenen meşhur sözlüklerden biri de Fîrûzâbâdî (ö.817/1414)'nin *el-Kâmûsu'l-'Muhît'*idir); üçüncü ekolün babası, *Esâsu'l-Belâğa* adlı sözlüğüyle ez-Zemahşerî (ö.538/1143)'dir. Daha sonraki dönemlere ait Butrus el-Bustânî'nin yazdığı *Muhîtu'l-'Muhît* gibi çalışmalar ve günümüzde hazırlanan sözlükler ağırlıkla bu son tarz üzere kaleme alınmıştır.⁸

Türk dünyasında Kaşgarlı Mahmut'un 1072'de hazırlamış olduğu *Dîvânu Lugati't-Türk* adlı sözlük çok yönlü ve zengin bir kaynak değerine sahiptir. Kendi alanında bir ekol özelliği taşıyan bu sözlükten sonra, İslâm medeniyetinin üç büyük dili olan Arapça, Farsça ve Türkçe söz varlıklarını bir arada veren sözlükler ve bazı karşılaştırmalı gramer kitapları yazılmaya başladı. Bu minvalde, *İbnu'l-Mühennâ* sözlüğü (XIII. yüzyılın sonları), Arapşâh'ın günümüze ulaşmayan *Muntehâ'l-Ereb fi Luğati't-Turk ve'l-'Acem ve'l-'Arab* adlı eseri, Muhammed Şevket'in 1852 tarihli Arapça-Türkçe-Farsça sözlüğü ve Nâzım Efendi'nin 1870 tarihli *Tercümânu'l-Lugât* adlı eseri anılabilir.⁹ Batıda ise XIX. yy.da Grimm kardeşlerin hazırlamış oldukları Almanca sözlük, benzerlerine örneklik teşkil edecek kadar ünlenmiştir. Fransızcayla ilgili olarak da, Emile Littre'in hazırlamış olduğu sözlük hacimli ve ayrıntılı bir çalışmadır.¹⁰

Buraya kadar anılan çalışmalar, daha çok tek dilli, yani kelimelerin karşılıklarını aynı dil içerisinde veren sözlüklerdi. Sözlükbilimde zamanla oluşan farklı sözlük türlerine göre farklı terimler geliştirilmiştir. Örneğin, tek

⁸ Çetin, Çetin, Nihad M. "Arap Dili ve Edebiyatı" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İst., 1993, III, 296-298. Arap dilinde lügatçilik ile ilgili çalışmalar hak. bkz. Ahmed 'Abdussemit' Muhammed, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye-Dirâse Tahlîliyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, yy, 1994; Ebu'l-Ferec, Muhammed Ahmed, *el-Me'âcimu'l-Luğaviyye fi Dav'i Dirâsâti 'İlmi'l-Luğa'l-Hadîs*, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, yy, 1966; Ya'kûb, Emîl, *el-Me'âcimu'l-Luğaviyyeti'l-'Arabiyye-Bidâetuhâ ve Tatavvuruhâ*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1985; s. 37-46; Mu'cemu'l-Me 'âcimi'l-'Arabiyye, s. 17-26.

⁹ Arapça-Farsça-Türkçe dillerinde yapılan sözlük çalışmaları için bkz. Çakmakçı, Cevdet, "el-Me 'âcimu's-Sunâiyye el-Arabiyye-et-Turkiyye ev et-Turkiyye-el-Arabiyye-Dirâse Târihiyye Vasfiyye", *Haaliyyât Âdâbi Ayn Şems*, S. 33, Yıl: 2005, Kahire, s. 204-218. Ayrıca Arapça sözlük literatürü hakkında geniş bilgi için bkz. Alpak, Mehmet Nuri, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nâzım Efendi'nin Tercümânu'l-Lügât Adlı Eserinin İncelenmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006.

¹⁰ Aksan, a.g.e., s. 394-395.

dilli sözlüklere *monolingual*, iki dilli sözlüklere *bilingual*, üç ve daha fazla dilde yazılmış sözlüklere de *multilingual* veya *polyglot* isimleri verilmiştir.¹¹ Bazı araştırmacılar polyglot/çok dilli sözlük terimini iki dilli sözlükler için de kullanmışlarsa da, kanaatimizce sözlük yazımında bugüne kadar en yaygın türlerden olan iki dilli sözlük geleneği için *bilingual*/iki dilli teriminin kullanılması; ikiden fazla dili ihtiva eden sözlükler için de *multilingual*/polyglot/çok dilli teriminin tercih edilmesi daha uygundur.

Sümerlerce kullanılan *bilingual*/iki dilli sözlükler, özellikle Akkadlıların bölgeye hâkimiyetinden sonra dönemin siyasî, askerî ve sosyal şartlarına bağlı olarak daha yaygın hale gelmiş ve M.Ö. 2000'lerde iki dilli sözlüklerden çok dilli sözlüklere geçiş süreci başlamıştır. Mezopotamya ve Mısır'daki çok dilli sözcük listeleri, yabancı dillerden çeviri yapmayı kolaylaştırma amacıyla hazırlanmıştı. Nitekim Sümer, Akkad ve Hitit dillerinde yazılmış üç dilli (*trilingual*) sözcük listesiyle ilgili bulgular bunu göstermektedir. Ayrıca Ugarit'te gün yüzüne çıkarılan M.Ö. XIV ve XIII. yüzyıllara ait Sümerce-Akkadca-Ugaritçe-Hurrite dillerinde yazılmış dört dilli sözcük listesi de aynı amaca yönelikti. Avrupa'da ise Orta Çağ boyunca kilisenin gücünü arkasına alan Latince, bilim çevrelerinin hâkim dili olmayı başarmıştı. Hıristiyan olmayanların dine davet edilmesinde aktif rol üstlenen bazı kilise mensupları, dinî metinlerin okunması ve anlaşılmasını sağlamak için gerek klasik Latince, gerekse halk diliyle küçük sözlükler oluşturmuşlardı.¹²

Orta Çağ'ın iyi derecede Latince bilen çevirmen akademisyenlerinin Greko-Romen edebiyatı üzerinde çalışırken özellikle klasik Latince metinlerin çevirisinde zorlandıkları ve bu alanda sözlük ihtiyacına işaret ettikleri bilinmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkiler üzerindeki etkisinin sözlük çalışmalarına sağladığı katkı da inkâr edilemez. Nitekim bu hususu, dönemin kraliyet çevirmenlerinden *Fransa Tarihi*'nin Türkçe çevirisi ve Türkçe-Fransızca, Fransızca-Türkçe sözlüğünün yazarı François Pétix de la Croix (1622-95) de dile getirmektedir. XVIII. asırda sözlükbilimin ansiklopedik düzeyde ürünler verdiği görülür. Tek dilli sözlüklerle birlikte çok dilli sözlüklerin de yaygınlaştığı bu dönemde Almanca, İngilizce, Fransızca, İspanyolca ve Hollandaca gibi Avrupa dillerinin çoğunu kapsayan sözlük çalışmalarına imza atılmıştır. XIX. yüzyılda Sanskritçenin keşfedilmesiyle yeni bir mecraya giren sözlük yazım geleneği, dilbilimcilerin ortak dil arayışına yönelmeleriyle farklı bir boyut kazanmış; neticede daha önce örneği bulunmayan Sanskritçe-Asurca-Farsça sözlükleri oluşturulmaya başlamıştır.¹³

¹¹ Hartmann, R. R. K & James, Gregory, *Dictionary of Lexicography*, Routledge, London, 2002, s. 14-15, 75, 95-96.

¹² Delisle, *a.g.e.*, s. 233.

¹³ *A.g.e.*, s. 235.

Sözlük yazarlarının bilim dünyasına yaptıkları bir katkı da, ölü halde bulunan klasik Yunanca ve Latince dillerini İngilizce, Fransızca, İspanyolca gibi önde gelen Avrupa dilleri, hatta Arapça ve Farsça gibi doğu dilleriyle birlikte kullanmak suretiyle bu iki dilin en azından yazılı edebiyatta yaşamasını sağlamalarıdır. XX. yüzyıla gelindiğinde, bir yandan artan ticarî ilişkiler, diğer yandan dünyanın önemli bir kısmını etkileyen büyük savaşlar, çeşitli dil ve kültürler arasındaki iletişimin farklı bir boyutta da olsa gelişimine katkı sağlamıştı. Özellikle eski S.S.C.B. gibi çok uluslu ve çok dilli devletlerin kendi sınırları içinde yaşayan milletlerin kültürel iletişimini kolaylaştırmanın yollarını bulmaları gerekiyordu. Bu dönemde doğu bloğu olarak isimlendirilen coğrafyada daha önce edebiyat ve kültür alanında boy göstermemiş olan yeni diller ve kültürler ön plana çıkmaya başladı. Kültürel etkileşimi hızlandıran en önemli faktör, hiç kuşkusuz, gün geçtikçe gelişen teknoloji ve savaşların neticesinde yaşanan büyük göç hadiseleriydi.¹⁴

Günümüzde ise, teknolojik gelişmenin baş döndürücü hızına paralel olarak sözlük hizmeti sunan internet siteleri ve/veya dijital kaynakların da çok hızlı bir şekilde gelişip çoğaldığını görüyoruz. Aynı zamanda genellikle çevirim içi tercüme hizmetlerinin de sunulduğu sanal ortam sözlüklerini klasik matbu sözlüklerden ayıran en temel özellik, sürekli güncellenebilir olması ve kullanıcıların bilgiye ulaşmalarını son derece kolay hale getirmesidir. Bununla birlikte esasen matbu kaynaklardan istifade edilerek hazırlanan elektronik sözlüklerin bu araştırmada değinmeyeceğimiz bilimsel ve teknik bazı olumsuz yönlerinden de söz edilebilir. Konumuz olan çok dilli sözlüklerin bugünkü teknolojik imkânlar açısından ifade ettiği değer üzerinde Sonuç kısmında durulacağı için, burada başlangıçtan günümüze sözlük yazımında kullanılan malzemelere kısaca değineceğiz. Sümerlerden günümüze yapılan sözlük çalışmaları yazımda kullanılan malzemeler bakımından ele alındığında; kil tabletlerden papirüslere, deri, parşömen ve kâğıttan günümüzün mikro teknolojiyle üretilen usb belleklerine doğru uzanan bir gelişim seyri izlediği görülür. Nano teknolojinin sürekli gelişimi dikkate alınır, ileride nasıl bir sözlük kullanacağımızı kestirmek çok kolay olmasa da, en azından bilimsel araştırmalar ve çeviri hizmetlerine yapacağı katkıdan kuşku duymamak gerekir.

2. Ortaçağ'dan Modern Döneme Avrupa'da Yazılan Çok Dilli Sözlükler

Konunun bu şekilde sınırlandırılmasının nedeni, Ortaçağ'da oryantalizm merkezli çalışmaların önemli bir kısmını başta Arapça olmak

¹⁴ Delisle, *a.y.*

üzere diğer Sâmi dillerin karşılaştırmalı olarak kullanıldığı çok dilli sözlük yazımının oluşturmasıdır. Ayrıntılara geçmeden bir hususun vurgulanmasında fayda vardır: İleride işaret edileceği üzere, İngiltere’de Arap dili çalışmalarının kurucusu olan William Bedwell’in (1563-1632) hazırladığı halde bastıramadığı hacimli Arapça-Latince sözlüğü¹⁵, türünün ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Edmund Castell’in, bu sözlüğün orijinal nüshasını Cambridge Üniversitesi’nden ödünç alıp ömrünün ve servetinin önemli bir kısmını harcayarak hazırladığı 7 dilli hacimli sözlük de türünün ilk örneği konumundadır. Aşağıdaki çalışmaların önemli bir kısmı genel sözlük türünde olmakla birlikte, karşılaştırmalı gramer kitapları ve bazı terim sözlükleri de verilmiştir. Buraya alınan eserler, bu alandaki literatürün tamamını kapsamamakta, yukarıdaki tanımımıza uygun olarak, ikiden fazla dilde yazılmış çalışmalardan seçkileri içermektedir.

a. *Lexicon Heptaglotton, Hebraicum, Syriacum, Ethiopicum, Chaldaicum, Samaritanum, Arabicum*, Edmund Castell.¹⁶ İleride ayrıntılı bilgi sunulacaktır.

b. *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum : adiecta ad singulas voces et phrases significatione Latina, ad usitatores etiam Italica, lussu augustissimae imperatricis*, Francisco a Mesgnien Meninski & Bernard de Jenisch & Franciscus de Klezl, 1780-1802, Viennae: Typis Iosephi Nobilis de Kurzböck, 1. c. (CLXIV, 664 s.). Eserin ikinci baskısı 4 cilt olarak 1780-1802 yılları arasında yayınlanmıştır.

c. *A Polyglot Grammar Of The Hebrew, Chaldee, Syriac, Greek, Latin, English, French, Italian, Spanish, And German Languages*, Samuel Barnard, A. Small; New York, Wilder & Campbell; Philadelphia, 1825.

d. *Vocabulaire Oriental Français-Italien, Arabe, Turc et Grec*, Victor Letellier, Chez l’auteur, Paris, 1838.

e. *Polyglot Munshi Or Vocabulary, Exercises, Pleasant Stories, in English, Persian, Hindi, Hindustani and Bengali*, Mu'nshi Debi'persa'd Ra'e, Babtist Mission Press, Calcutta, 1841.

f. *A Dictionary of Persian, Arabic and English*, Francis Johnson, London: W.H. Allen, 1852.

g. *Polyglot Reader, And Guide For Translation: Consisting Of A Series Of English Extracts, With Their Translation Into French, German, Spanish, And Italian*, Jean Roemer, D. Appleton and Company, New York, 1857.

¹⁵ William Bedwell’in hayatı ve hacimli Arapça-Latince sözlüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Acar, Ömer, “William Bedwell ve İngiltere’deki Arap Dili Çalışmalarına Katkısı”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 15 Sayı: 46 (Kış 2011), ss. 451-460.

¹⁶ Sözlüğün Bonn Üniversitesi kütüphanesindeki orijinal nüshasının dijital versiyonu için bkz. <http://s2w.hbz-nrw.de/ulbbn/content/pageview/121498>. (20.03.2013)

- h. *Polyglot Naval Technical Dictionary*, Andrei Mikhailovich Engel, St. Petersburg, Imp. du Ministère de la Marine, 1863.
- i. *A comparative Vocabulary Of Forty-Eight Languages, Comprising One Hundred And Forty-Six Common English Words, With Their Cognates in The Other Languages, Showing Their Affinities With The English And Hebrew*, Jacob Tomlin, Arthur Newling, Liverpool, 1865.
- j. *A Polyglot Of Foreign Proverbs: Comprising French, Italian, German, Dutch, Spanish, Portuguese, And Danish, With English Translations, And A General Index*, Henry George Bohn, London: Bell & Daldy, 1867.
- k. *A Comparative Dictionary Of The Languages Of India And High Asia, With A Dissertation*, (Based on the Hodgson lists, official records), William Wilson Hunter, London Trübner And Co., 1868.
- l. *The Levant Interpreter, A Polyglot Dialogue Book For English Travellers in The Levant*, Anton Tien, William and Norgate, London, 1879.
- m. *The Polyglot Pronouncing Hand-Book; A Key To The Correct Pronunciation Of Current Geographical And Other Proper Names From Foreign Languages*, d. G. Hubbard, Chicago, New York, Rand, McNally & Company, Publ., 1890.
- n. *The Foreign Commercial Correspondent Being Aids to Commercial Correspondence in Five Languages (English, German, French, Italian, Spanish)*, Conrad E. Baker, Bradbury, Agnew, & Co. Ld., Printers, London, 1901.
- o. *Polyglot Phrases*, Lewis Nicholas Worthington, London, G. Bell and Sons; New York, The Macmillan Co.], 1909.
- p. *Vocabularies (English, German, Magyar, Serbian, Bulgarian, Roumanian, Greek, Turkish)*, Heyet, Oxford University Press, London, 1920.
- q. *Vocabularies (English, Arabic, Persian, Turkish, Armenian, Kurdish, Syriac)*, Heyet, Oxford University Press, London, 1920.
- r. *Everybody's Vocabulary : English-Malay-Hindustani-Hokkien and Nipponese*, Mehta Prithvi Chand, M. Mohamed Dulfakir, Singapore, tsz.
- s. *A dictionary of Literary Terms: English-French-Arabic*, Vehbe Mecdî, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1974.
- t. *Dictionary of Musical Terms English-French-German-Italian-Arabic*, Jess Willmon, Librairie du Liban Beyrut, 1994, XV, 179 s.
- u. *Dictionary of News Language English-French-Arabic*, Salim Jamal, Mektebetu Lübnan, Beyrut [Librairie du Liban], 2001, 119 s.
- v. *Mefatihü'l-Ulumi'l-İnsaniyye : Mu'cemu Arabi, Fransi, İngilizi - Keys For The Human Sciences : English, French, Arabic Dictionary (Cles Pour Les Sciences Humaines : Dictionnaire Français, Anglais, Arabe*, Halil Ahmed Halil, Dârü't-Talia, Beyrut, 1989, 499 s.
- w. *İstilahname-i Ferhengi Se Zebâne, Farisi, İngilisi, Arabi = Trilingual Cultural Thesaurus: Persian-English-Arabic*, Feriburz Hüsrevi,

Sazman-ı İsnad ve Kitabhane-i Milli-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran, Tahran, 2006/1385hş. 2. c. (895-1792 s.).

x. *A Dictionary Of Commerce & Co-Operatives: English-Arabic-Français = Mu'cemü'l-Mustalahatü't-Ticariyye ve't-Teavüniyye: İngilizî-Arabi-Fransî*, Badawi, Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1984/1404. 302 s.

y. *İngilizce- Arapça- Türkçe Eşdizim = A New Approach to English-Arabic Collocations With Turkish Equivalents*, Emine Dedeoğlu, Fecr Yayınları, Ankara, 2010. 104 s.

z. *Sözlük:Turkish-English Arabic-Persian*, Mevlüt Sarı, İstanbul, Gonca Yayınevi, [t.y.] VIII, 923 s.

Yukarıdaki liste incelendiğinde, çok dilli sözlüklerin ilk örneklerinde olduğu gibi, ticarî/ekonomik terimlerin birkaç dildeki karşılıklarını ihtiva eden sözcük listelerinin yanı sıra, birkaç dili sentaks ve morfoloji bakımından karşılaştıran gramer kitapları ve klasik anlamda ikiden fazla dilin söz varlıklarını ele alan çok dilli sözlüklerin yer aldığı görülür. Aşağıda, özel bir amaçla hazırlanmış ve kendi alanında türünün ilk örneği kabul edilen *Lexicon Heptaglotton* adlı sözlük ve yazarı hakkında bilgi verilecektir.

3. Edmund Castell ve Yedi Dilli (Heptaglot) Sözlüğü

3.1.Hayati

İngiliz müsteşrik Edmund Castell, 1606 yılında Cambridgeshire'a bağlı East Hatley'de dünyaya geldi.¹⁷ Cambridge Christ College'de görev yapan babası Robert Castell, eğitilmiş ve varlıklı bir adamdı. Dönemin klasikleşmiş eğitim aşaması olan gramer öğreniminden sonra E. Castell, 1621'de 15 yaşındayken Emmanuel College'e kaydoldu. 1625'te lisans, 1628'de master, 1635'te bakalorya ve nihayet 1661'de ilahiyat doktoru unvanlarını başarıyla elde etti.¹⁸

1635'te Hatfield Peverel'e papaz yardımcısı olarak atandı. Ancak 1638'de bu görevinden istifa etti. 1647'de babasının bazı taşınmazlarının bulunduğu Essex'teki Woodham Walter'a rektör/bölge papazı olarak görevlendirildi. 3 Ağustos 1648'de bölgenin tanınmış şahsiyetlerinden Charles Fytch'in kız kardeşi Dorothy ile evlendi. Ancak talihsiz eşi kendisine bir evlat vermeden hayatını kaybetti. Castell'ın kız kardeşi Elizabeth, ünlü

¹⁷ Bazı kaynaklar, Castell'ın Cambridgeshire'a bağlı Tadlow'da doğduğunu belirtmektedir. Edmund Castell'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Venn, John. *Alumni Cantabrigienses*, Cambridge University Press, Cambridge, 1922, s. 305; Norris, H. T., *Edmund Castell (1606-1685) and His Lexicon Heptaglotton (1669)*, s. 70-71; Zirikî, Hayruddîn, *el-A'lâm, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin*, Beyrut, 2002, I, 282; Tüccar, Zülfikâr, "Edmund Castell", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VII, 162-163.

¹⁸ Stephen, Leslie (der.) (1887), *Dictionary of National Biography*, Smith, Elde&Co London, vol. IX, s. 171-172.

Presbiteryen papazı Stephen Marshall'la evliydi. Ağabeyi Robert ise, 1643'te Essex meclis üyeliğine seçilmişti. Castell'in anılan ilişki ve bağlantıları, kraliyete ve Anglikan Kilisesi'ne sadık olmasına rağmen, iç savaş ve sonrasındaki otorite boşluğu zamanında herhangi bir problem yaşamamasını sağlamıştır. Aynı rahatlık, Londra'da bulunduğu zamanlarda görev yerine uzun yıllar dönmemesinde de görülmektedir.¹⁹

Castell, hayatını adadığı büyük eseri *Lexicon Heptaglatton* (7 dilli sözlük) üzerinde 1651 yılından beri sürdürdüğü çalışmasını olgunlaştırmak üzere, kütüphanesinden yararlanma izni aldığı St. John's College'e geçti. Uzun yıllardan beri çalıştığı bu büyük projenin semereleri çok geçmeden ortaya çıkıverdi: Bryan Walton ve asistanları tarafından hazırlanan *London Polyglot Bible*'de (Çok dilli K. Mukaddes), özellikle Arapça, Süryanice, Etiyopyaca ve Sâmîrice bölümlerinin hazırlanması görevini üstlendi.²⁰ Castell bu işle meşgulken Walton'un diğer asistanlarına verdiği ücreti almadığı gibi, kendi bütçesinden 1000 sterlin kadar da harcama yaptı. Bütün bu fedakârane çabaları ve hayatını adadığı çok dilli sözlük çalışması Castell'in daha fazla saygı görmesini sağlamıştır.²¹

Walton ve ekibinin hazırladığı çok dilli K. Mukaddes 1657'de basıldı, bu arada Castell büyük sözlüğü üzerinde canla başla çalışıyordu. 1666'da saray papazlığına, 1667'de ise Cantebury Katedrali'nde özel bir göreve tayin edildi. Bu görevinde kısmi bir muafiyeti söz konusuydu.²² Zira yaşlı ve güçsüz düşmüştü ve ayrıca 1664'te Cambridge'de atandığı Arapça profesörlüğü görevini yerine getirmek zorundaydı. Bu görevinden dolayı aldığı maaş akademik görevi nedeniyle aldığı ilk ücretti, ama bunu üniversite değil kraliyet ödüyordu. Cambridge'de bulunduğu zamanlarda arkadaşı Lightfoot'un evinde kalıyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Castell'in tek geçim kaynağı olan bu maaş da onun açığını kapatmaya yetmiyordu. Bu durumu bizzat kendisi Cambridge'deki Corpus Christi College yöneticisi Dr. Spencer'e yazdığı mektupta dile getirmiştir. Söz konusu mektup Lambeth Palace'da diğer yazma eserler arasında muhafaza edilmektedir. Castell 1674'te Royal Society üyeliğine seçilmiştir.²³

¹⁹ Toomer, G. J., 'Castell, Edmund', *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, Jan 2008.

²⁰ Castell'in çok dilli K. Mukaddes çalışmasındaki katkısının ayrıntıları için bkz. Toomer, G. J., *Eastern Wisdom and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, 1996, s. 205-206. Castell'la birlikte London Polyglot Bible'in hazırlanmasında Walton'a asistanlık yapan bilginlerin listesi için bkz. A. G. Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum*, The Trustees of The British Museum, 1967, V, 363.

²¹ Stephen, *a.g.e.*, IX, 271.

²² Toomer'ın kaydettiğine göre, Castell çalışmaları nedeniyle derslerine seyrek olarak geldiği zamanlardan birinde, öğrencilerine şaka yollu olarak postayla şu notu iletmişti: 'Arapça profesörü yarın çöle gidiyor!' (Krş. Toomer, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, Jan 2008.

²³ Stephen, *a.g.e.*, IX, 271-272.

Yılların yorgunluğuyla iyice çökmüş halde olan Castell, önce Essex'deki Hatfield Peverell kilisesine; buradan da aynı şehirdeki Wodeham Walter'a ve daha sonra 1685'deki vefatına kadar yaşadığı Bedfordshire'daki Higham Gobion'a tayin edildi. Kendi üniversitesinde yeterince ilgi görmemesine rağmen, akademik sorumluluklarını elinden geldiği kadar yerine getirdi. Üstelik kendi kütüphanesinden 19'u İbranice, 13'ü Arapça ve 6'sı Etiyopyaca olmak üzere çok sayıda el yazma eseri üniversitenin kütüphanesine bağışladı. Ayrıca kütüphanesinden seçtiği 111 kitabı ve bazı özel eşyalarını da Emmanuel College'e vasiyet etmişti. Özel eşyaları ve el yazmalarını bağışlarken şart olarak koştuğu kendi isminin yazılması isteği aynen yerine getirildi. Ayrıca sözlüğünün başına da bir resmi konuldu.²⁴

3.2. Akademik Kariyeri ve Eserleri

Yukarıda Castell'in eğitim hayatı ile ilgili ana hatlarıyla bilgi verilmişti. Biyografisini veren sınırlı sayıdaki kaynaktan hiçbiri hocaları hakkında ayrıntı vermemiş, sadece eğitim aldığı okulları anmakla yetinmiştir. Ancak, yazdığı büyük sözlükten, iyi bir gramer eğitimi aldığı, ayrıca Sâmi diller üzerinde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Onu önemli kılan başlıca özellikleri, 1666'da Cambridge Üniversitesi'nin ilk profesörü olan Sir Thomas'ın tensibiyle Arapça profesörlüğüne atanmış olması ve hayatını adadığı ve uğruna büyük sıkıntılara katlandığı çok dilli sözlüğüdür (*Lexicon Heptaglotton*).

Çok dilli sözlüğü ve *Biblia Polyglotta*'daki katkıları dışında Castell, Arapça araştırmalarının değeri ve önemi hakkında Cambridge Üniversitesi'nde açılış dersi vermiştir. Bu konuşmanın metni, Kapp'ın *Clarissimum Virorum Orationes Selectae* adlı eserinde mevcuttur.²⁵ Ayrıca İbn Sina'nın *el-Kanûn* adlı eserinin günümüze kadar British Museum'da korunan 1658 tarihli Plempius çevirisinde Castell'a ait bazı yan notlar (haşiye) yer almaktadır.²⁶ Bazı kaynaklarda Castell'in Arapça öğrenimiyle

²⁴ A.g.e., 272. Sözlük ayrıca, 24 Ekim 1985 tarihli vasiyetnamesinde akrabaları ve yakın arkadaşlarına bağışladığı şeyler arasında da anılmaktadır. Bizzat kendisinin hazırladığı, 24 Ekim 1685 tarihli mezar taşında dikkat çeken bir husus, Latince metinde kendi isminin yer aldığı kısımda sadece *Lexicon Heptaglotton* ifadesi yer almaktadır. Mezar taşındaki yazıda ise şunlar kayıtlıdır: "Toprağa sunduğum naçiz vücudum, hayattayken kendi ellerimle hazırladığım, Higham Gybon kilisesinin haziresindeki anıt mezara konulacak ve orada yazılı olan adım öbür dünyada da anılmaya devam edecek." Krş. Norris, H.T., "Professor Edmund Castell (1606-85), Orientalist And Divine, And England's Oldest Arabic Inscription", *Journal of Semitic Studies*, XXIX/I, Spring, 1984, 155.

²⁵ Bkz. Johann Erhard Kapp, *Clarissimum Virorum Orationes Selectae*, Lipsia, 1722, s. 57-88.

²⁶ Stephen, a.g.e., IX, 272. Castell, İbn Sinâ'nın *el-Kânûn*'u üzerine verdiği açılış dersinde üzgün edayla şunları söylemiştir: "Edebiyat günden güne geliyor, buradaki herkes şimdiki kadar onu biraz garip karşılamaktaydı. Gelin sizler vasıtasıyla, çok zengin hazineleri barındıran Arapçamızı çöl olmaktan kurtaralım. Bir sadakat/vefa portresi olarak bana bir bakın. Ne kadar büyük bir iştiyak ve gayretle uzun yıllardır yorulmadan dinlenmeden bu ürünleri ortaya

ilgili görüşlerinin yer aldığı küçük bir risalenin mevcut olduğu kaydedilmektedir.²⁷

Kral II. Charles'a ithaf ettiği şiirler *Sol Angliae Oriens Auspiciis Caroli II Regum Gloriosissimi* başlıklı eserde bir araya getirilmiştir. İbranice, Keldanice, Süryanice, Samirice, Etiyopyaca, Arapça, Farsça ve Yunanca dilleriyle yazılmış olan şiirlerin bir de çalاکalem yapılmış Latince çevirileri verilmiştir. Bu şiirlerdeki belirgin coşku, kralın dikkatini çekecek ve onun polyglot sözlüğü için bir miktar yardım etmesini sağlayacaktır. Talihsiz bilginin içinde bulunduğu hazin durum, kralın erdemli davranışında da görüldüğü gibi, onun diline yansıyan bazı kaba ifadeleri mazur göstermeye yetmiştir.²⁸

Her ne kadar hocalarıyla alakalı herhangi bir kayıt bulunmasa da, öğrencileri hakkında bazı bilgilere sahibiz. Castell'in en tanınmış öğrencisi, aynı zamanda ünlü bir Kıpti dili uzmanı olan Thomas Edwards'dır.²⁹

3.3.Lexicon Heptaglotton

Cambridge Üniversitesi'nin ilk Arapça profesörlerinden E. Castell, akademik üretkenlik bakımından belki çok fazla esere sahip değildir. Ancak 4000 sayfayı aşan hacimli sözlüğü, onu bu konuda mazur görmemiz için yeterli bir sebep teşkil etmektedir. Bu konuda çalışmaya onu sevk eden şey, aralarında hoca-öğrenci ilişkisinin olup olmadığını tam olarak tespit edemediğimiz, ama aynı coğrafyada yetiştikleri için kendisiyle görüşme ihtimali bulunan William Bedwell'in bastırmaya fırsat bulamadığı hacimli Arapça-Latince sözlüğüdür. İleride Cambridge Üniversitesi'nde Arapça profesörlüğü yapacak olan Edmund Castell, meslektaşı Richard Clark ile birlikte, Üniversite senatosunun 1658'deki kararıyla 1000 sterlinlik kefaletle Bedwell'in sözlüğünü incelemek üzere ödünç olarak almıştır. Castell'in yanlışlıkla yazma eserin varakları arasında unuttuğu bir fatura, onun eser üzerindeki incelemesini göstermenin yanı sıra, 1651'den beri meslektaşlarıyla birlikte üzerinde çalıştığı *London Polyglot Bible* ile bağlantılı bir şekilde, hayatını adadığı 7 dilli sözlüğe başlamaktan duyduğu memnuniyeti ifade etmektedir. Onun eseri, Giggei ve Golius tarafından yayınlanan pratik Arapça kelime listelerine oranla daha çok Bedwell'in açtığı çığırın devamı ve ileri noktası konumundadır. Nitekim Castell'in sıkça

çıkarmaktayım." (Norris, H. T., "Edmund Castell And His Lexicon", in Russel, *The 'Arabick' Interest of The Natural Philosophers*, 71).

²⁷ Lewis, Bernard, "Târîhu İhtimâmi'l-İnkilîz bi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye", *el-Mustemi'u'l-'Arabî*, (Ayrı basım, 6 makale bir arada), (t.y.), s. 9-11.

²⁸ Stephen, *a.g.e.*, IX, 272.

²⁹ Toomer, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, Jan 2008.

yer verdiği "Bd" kısaltması da onun ne derece Bedwell'in sözlüğünden istifade ettiğini ortaya koymaktadır.³⁰

Castell, Bedwell'in Arapça çalışmalarındaki rolünü övmeye oldukça cömert davranmıştır. Nitekim 1653'te John Lightfoot'a bir mektup yazarak tam manasıyla Bedwell'in sözlüğünün izinden gittiğini ifade etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu takdir meselesinde Castell bir istisna teşkil etmektedir. Zira ileriki yıllarda birçok bilgin Bedwell'in eserlerinden faydalanmasına rağmen, *Yuhanna Mektupları*'nın Arapça editörü olan Bedwell'e dair yegâne atıf, *London Polyglot*'unun önsözünde, Bryan Walton'a aittir. Burada Walton, onun Arapça hakkındaki görüşlerini ve Bible araştırmacılığındaki yerini ele almıştır.³¹ (s. 94)

Castell'in bütün hayatını kaplayan bu tek/sabit düşüncenin arka planında ne yatmaktaydı? Bedfordshire'in tarihini kaleme alan yazar Ivan O'Dell, bu şaşkıncı ısrar ve azmin Castell'in temel karakteristiklerinden olduğunu kaydediyor.³² Öte yandan, Güney Cambridge'in taşra bölgeleri, XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, oryantalist ve semitik çalışmalarda uzmanlaşmış önemli bilginlere ve papazlara beşiklik etmiştir. Bunların görev yaptığı kiliseler arasında Essex'teki Great Halibury ve ünlü Arapça uzmanı Bedwell'in vaftiz edildiği Bishops Stortford da bulunmaktaydı. 1692'den sonra bu bölgede, başta Doğu kiliseleriyle ilgili olmak üzere meşhur bilgin Pococke'in de arkadaşı olan Robert Huntington'a bağlı cemaatin kilisesi mevcuttu. Huntington 1670'de Doğu Kampanyasının papazı olarak Halep'e yolculuk yapan heyette yer almış ve böylece Doğu'yu yakından görme fırsatını yakalamıştır. Bütün diğer doğu başpiskoposlukları arasında Antakya'nın Marunî piskoposu el-Duvayhi ile yazışan Huntington, onun Anglikan kilisesi ile Doğu kiliseleri arasındaki benzerlikler fikrinden etkilenmiş görünmektedir.³³

Edmund Castell, gerek sözlüğünü basmadan ve özellikle de bastırdıktan sonra Robert Huntington'un yardımlarından istifade etmiş olmalıdır. Aynı durum Wadesmill ve Great Munden'de papazlık yapan John Lightfoot için de geçerlidir. Bölgenin önde gelen şahsiyetlerinden olan Lightfoot, Londra ile Cambridge arasında adeta köprü rolünü üstlenmişti. Basel'de ünlü İbranice uzmanı Johannes Buxtorf, Oxford'da Pococke,

³⁰ Hamilton, Alastair, *William Bedwell The Arabist 1563-1632*, E. J. Brill, Leiden, 1985, s. 93. Castell'in sözlüğünü yazarken Bedwell'in sözlüğünden yararlandığına dair bkz. Stephen, a.g.e., IV, 120; Debora Kuller Shuger, *The Renaissance Bible*, University of California Press, Los Angeles, 1994, s.13; Akîkî, Necîb, *el-Musteşrikûn, Dâru'l-Me'ârif*, Kahire, 2006, s. 39. Ayrıca Castell'in sözlüğünü hazırlarken kullandığı el yazma eserler için bkz. Wright, William, *A Catalogue of The Syriac Manuscripts Preserved in The Library of The University*, University Press, Cambridge, 1867, V, n15 (introduction).

³¹ Hamilton, a.g.e., 94.

³² Norris, *Edmund Castell And His Lexicon*, s. 71.

³³ Norris, a.g.e., s. 72.

Cambridge Jesus College'de Samuel Clarke ve John Worthington gibi dönemin seçkin bilginleriyle düzenli olarak yazışıyordu. Castell ile olan şahsi yakınlığı yazışmalarından açıkça anlaşılmaktadır. Lightfoot'un hayatıyla ilgili bir eserin ekinde kaydedilen bilgiye göre, 1664-1670 arasında onun Castell'a yazışmalarına ait 23 mektuptan bahsedilmektedir. Cambridge bölgesinden Castell'ın gayretleri ile yakından ilgilenen oryantalistlerden biri de John Worthington'dur. Ayrıca onun selefi veya çağdaşı olan diğer oryantalistler arasında Francis Burley ve Thorley anılabilir. Bunlardan sonuncusu, Lancelot Andrewes'in gözetiminde yapılan Bible çeviri faaliyetinde William Bedwell ile birlikte çalışmıştı. Andrewes, 16. Yüzyılın sonlarına doğru Cambridge bölgesindeki oryantalistleri himaye ve teşvik eden, ayrıca büyük bir Arapça sözlüğün hazırlanması gerektiği fikrinin esas sahibi olan şahsiyettir.³⁴

Bu çalışma Castell için bir takıntı haline gelmiş, bütün diğer iş ve görevlerinin önüne geçmişti. Cambridge üniversitesindeki akademik payesi ve Essex'de deruhte ettiği bölge papazlığı görevine rağmen, onun hayattaki yegâne tesellisi bu sözlük çalışması olmuştur. Kral II. Charles'a ithaf edilen nüshanın giriş kısmında, 1669'da iki cilt halinde yayınladığı sözlüğünün telif hikâyesini, eserin çok farklı bilgileri bir araya getiren ayrıntılı muhtevasına zıt olarak, son derece basit bir şekilde anlatmıştır.³⁵ Worthington, günlüklerinde onun alçakgönüllü, münzevî, yorulmadan çalışan biri olduğunu; uğrunda kendini helak edene kadar işine verdiğini ve bu çabayı ortaya koyarken hemen hemen hiç yardım almadığını kaydetmektedir.³⁶

Castell, sözlük çalışmasının 18. yılında bu aşamaya nasıl geldiğini anlatırken, günlük 16-18 saat aralıksız çalıştığını ve bu nedenle görme kaybı gibi çeşitli sağlık sorunları yaşadığını ifade etmiştir. Uzun ve yorucu çalışması esnasında, kendisine miras kalan malın tamamını harcadıktan sonra, çok az bilgini kendine yardım etmeleri için ikna edebilmiştir. Üç bilginin kendisine uzun süre yardımcı olduğunu, ancak bir süre sonra hem yayıncısının hem de bilginlerin kendisini yalnız bıraktığını ve böylece ilerlemiş yaşında devasa çalışmasını tek başına sürdürmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Asistanlarından birinin ani ölümü sonrasında Castell onun cenaze masraflarını ödemiş ve yetim kalan çocuğunun bakımını üstlenmek zorunda kalmıştır.³⁷

Dibdin'in kaydettiğine göre, Castell sözlüğünün yazımı için 7'si İngiliz ve kalan 7'si de yabancılardan oluşmak üzere toplam 14 asistanı

³⁴ Norris, *a.g.e.*, s. 74-75.

³⁵ Stephen, *a.g.e.*, IX, 271. Sözlüğün Bonn Üniversitesi kütüphanesindeki orijinal nüshasının dijital versiyonu için bkz. <http://s2w.hbz-nrw.de/ulbbn/content/pageview/121498>. (20.03.2013)

³⁶ Crossley, James, *The Diary and Correspondence of Dr. John Worthington*, Chetham Society, Manchester, 1855, II, 22.

³⁷ Stephen, *a.g.e.*, IX, 272.

evinde istihdam etmiş ve onların her türlü masraflarını üstlenmiştir. Ancak yazarın talihsizliği burada da yakasını bırakmamış ve neticede asistanlarının tamamı sözlüğün basımından önce hayatını kaybetmiştir. 17 yıl bilfiil kendisiyle birlikte çalışan asistanlarını kaybetmesinin üzüntüsü ve içine düştüğü maddî sıkıntılar da onun azmini kırmaya yetmemiştir.³⁸

Castell Sami dilleri sahasında büyük yankı uyandıran 4008 sayfalık hacimli sözlüğünü 1669'da yayınladı.³⁹ Sözlüğün Süryanice bölümünü ayrı basım halinde yayımlayan (Göttingen, 1788) J. D. Michaelis, onun şaheserini büyük bir hayranlıkla övmekle birlikte, ayrıntı mahiyetindeki bazı noktalarda ustasına çok utangaç bir üslupla itirazlarını dile getirmekten geri kalmamıştır. İbrance bölümü ise 1790'da yine Göttingen'de Trier tarafından yayınlanmıştır. Fakat sözlüğün kendisi İngiltere'de ilk günlerde fazla ilgi görmedi. Londra Gazetesi, 23 Aralık 1669 tarihli 429. no'lu nüshasında talihsiz bilginimizin bir ilanına yer vermişti. Bu ilanda Castell, senenin dörtte üçünde kendisi veya görevlendirdiği kişilerin Londra'daki satış merkezinde bizzat bulduklarını, ancak abonelerin düzeltilmesi gereken nüshaları getirmekte çok ağır davrandıklarından yakınmaktaydı.⁴⁰

Ölümünde, kitabından en az beş yüz takımı elde kalmıştı. Vasiyetini yerine getiren yeğeni Bayan Crisp, amcasının ömrünü feda ettiği kitapları kiralık bir evde saklamış; ancak aradan geçen seneler zarfında fareler tarafından ciddi anlamda tahribe uğramıştır. Öyle ki, kalan nüshaların tamamı elden geçirilince ancak tek bir sağlam nüsha oluşturulabilmiştir. Castell bu işe sadece bütün gücünü ve hayatını harcamakla kalmamış, aynı zamanda 12.000 şilinden fazla harcamak suretiyle kendini ekonomik olarak da çok güçsüz bırakmıştır.⁴¹ Üstelik ona ait 1.800 şililik borca, bir de kardeşinin borçları eklenince, talihsiz araştırmacı 1667 senesinde kendini hapiste bulmuştur. Bu can sıkıcı durum, kütüphanesinin önemli bir kısmını ve bazı özel eşyalarını kül eden yangın nedeniyle iyice kötü bir hal almıştı. Belki de bu sâikle yazdığı kralı tebci mahiyetli bir yığın şiiri sayesinde durumunu bir nebze düzelterek kraliyet lütuflarına mazhar olmuştur.⁴²

³⁸ Dibdin, Thomas Frognall, *An Introduction To The Knowledge Of Rare And Valuable Editions Of The Greek And Latin Classics*, Printed For Harding And Leopard, Pall-Mall East; and g. B. Whittaker, Ave-Maria-Lane, London, 1827, vol, I, 32.

³⁹ Castell'in sözlüğü ve Bedwell'dan kalan baskı malzemeleri ve genel olarak İngilterede Arapça kitap basımı ile ilgili olarak bkz. Roper, Geoffrey "Arabic Printing And Publishing In England Before 1820", *British Society for Middle Eastern Studies*, 1985, Vol. XII/1, 19.

⁴⁰ Stephen, *a.g.e.*, IX, 272. Söz konusu gazete nüshasının dijital kopyası için bkz. <http://www.london-gazette.co.uk/issues/429/pages/1>. (21.03.2013)

⁴¹ Dibdin, sözlüğün hazırlanması ve basılması için harcanan 12000 şililik masrafı inandırıcı bulmamaktadır. İddiasını da 1657'de basılan 6 ciltlik *London Polyglot Bible*'in her bir cildinin sadece 1.400 şiline mal olmasıyla desteklemektedir. Verdiği bilgiye göre, Castell bir arkadaşına sözlüğün nüshalarından en az 1000 tanesinin elinde kaldığını söylemiştir. Krş. Dibdin, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁴² Stephen, *a.g.e.*, IX, 272.

Değerlendirme ve Sonuç

Arapçanın -özellikle Avrupa merkezli- çok dilli sözlük geleneğindeki yerini ortaya koyarken, hiç kuşkusuz başta anılmaya değer çalışma, türünün ilk örneği olan Castell'in yedi dilli sözlüğüdür. İşaret edildiği gibi, bu ve buna benzer diğer Avrupa merkezli sözlük çalışmalarının birçoğu, temelde dinî referanslara sahiptir. Örneğin, çalışmamızda ayrıntılı bilgi verdiğimiz *Lexicon Heptaglotton*, Walton ve ekibi tarafından hazırlanan *London Polyglot Bible*'in eki gibi görülmüş ve kullanılmıştır. Bunun en açık kanıtı olarak, aralarında Arapçanın da bulunduğu çok dilli sözlüklerin büyük çoğunluğunda İbranicenin temel dil olarak yer alması gösterilebilir. Kanaatimizce, İbranicenin ne ses yapısı ne gramer özelliği ne de alfabeti ve diğer başka özellikleri hiçbir şekilde Avrupa dillerine benzemediği halde, polyglot alanında yapılan çalışmaların neredeyse tamamında ona yer verilmesinin düşünce arka planında, Avrupa'da çok eskiden beri mevcut olan *lingua sancta* (kutsal dil) yaklaşımı da etkili olmuştur.

Bununla birlikte, birbirinden fonetik ve gramatik bakımdan farklı olan dillerin aynı sözlük çatısı altında bir araya getirilmesinin bazı pratik faydalarının olduğu inkâr edilemez. Örneğin, kelime düzeyinde de olsa, Avrupa dillerinin hatta bazı doğu dillerinin birbirleriyle etkileşimiyle ilgili önemli ipuçları elde edilebilmektedir. Ayrıca, Avrupa'da yazılan çok dilli sözlüklerin, Türkçenin Latin harfleriyle yazılması veya Türkçe seslerin Latin alfabetiyle telaffuzunun tarihi bakımından ifade ettiği değerini altı çizilmelidir. Bu konu oldukça önemlidir; zira Cumhuriyet dönemine kadar Latin alfabetini kullanmayan Türk dilinin Avrupalı sözlük yazarları tarafından Latince'den yapılan transkripsiyonu, günümüzün bazı tartışmalı dil konularına ışık tutacak mahiyettedir.⁴³

Yukarıdaki çok dilli sözlükler listesinde son dönemlerde yapılan bazı çok dilli terim sözlükleri yer almaktadır. Bunlar bir yönden, Sümerlerle başlayan çok dilli sözlük veya kelime listelerinin modern dönemdeki uzantıları olarak da görülebilir. Nitekim o günün pratik ihtiyacı, ticarî faaliyetlerde anlaşma problemini ortadan kaldırmak veya asgarî düzeye indirmek amacıyla, daha çok teknik ve ekonomik terimlerin iletişime giren dillerdeki karşılıklarının verilmesiydi. Bu açıdan bakıldığında, günümüzde

⁴³ Mehmet Ölmez, bu konunun yeterince araştırılmadığından yakınmaktadır. Krş. Ölmez, Mehmet, "Tarihî Türk Dillerinin Sözlükleri", Kebikeç, s. 6, 1998, s. 109. Aslında Latin alfabetine geçilmesi konusu Cumhuriyet'ten önce çokça tartışılmış ve bu alanda farklı görüş ve öneriler gündeme gelmiştir. Alfabe tartışmaları ve Arap alfabetinin bilimsel ifadede daha faydalı olduğu görüşü için bkz. Galanti, Avram, *Türkçede Arabî ve Latin Harfleri ve İmlâ Meseleleri*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, 1925.

yazılan terim sözlüklerinin teknik ve bilimsel terimlerin standartlaşmasında önemli rolü olduğu söylenebilir. Bu sözlükler incelendiğinde, Arap dil kurumlarının modern dönemde son derece hızlı gelişen teknolojik buluş ve ürünler karşısında kendi dil hususiyetlerini de gözetererek yeni kelimeler türetmeye çalıştıkları ve bunda da nispi başarı elde ettikleri görülür.

Batıda oryantalizm çalışmalarına büyük bir katkı anlamını da taşıyan çok dilli sözlük geleneğinin doğuda aynı oranda ilgi gördüğü söylenemez. Aynı dine mensup, aynı ilmî kaynaktan beslenen, İslâm medeniyetinin üç büyük dilinin (Arapça-Türkçe-Farsça) ortak bir sözlükte bir araya getirilmesine batıdaki çalışmalara nispetle daha nadir rastlanmaktadır. Bunun nedeni olarak, dinî metinlerin dili olan Arapçanın diğer iki dile doğrudan veya dolaylı bir şekilde kelime vermesi ileri sürülebilir. Nitekim Türkçedeki dinî terimlerin bir kısmı Farsça dolayımı ile dilimize geçmişse de (namaz, oruç, abdest gibi), büyük çoğunluğu doğrudan Arapçadan alınmıştır. Aynı durum Farsça için de geçerlidir.

Kil tabletlere yazılan ilk sözlüklerden günümüzün mikro teknolojiyle üretilen ve dijital ortamlarda sunulan sözlüklerine kadar önemli aşamalar kat eden sözlük yazımı, özellikle çeviri alanında yeni ufuklara doğru sürekli bir gelişim seyri göstermektedir. Teknolojinin sunduğu yeni imkânlar sayesinde çok dilli sözlük yazımında da büyük kolaylıklar sağlanmış, gerek sayfa sayısı ve diğer fiziksel kısıtlamalar ve gerekse basımda yaşanan teknik sorun ve sınırlılıkların büyük bir kısmı aşılmış görünmektedir. Teknolojik gelişmenin nasıl devam edeceği ve buna bağlı olarak sözlük yazımının hangi yeni aşamaları kat edeceği tam olarak kestirilemese de, makine çevirisinin uzmanlaşma yolunda olduğunu dikkate alarak, ileride çevirmene ihtiyaç kalmadan çok dilli otomatik makine çevirilerinin yaygınlaşacağını düşünmek mümkündür. Eğer bu alanda sürdürülebilir bir başarı elde edilirse, o zaman araştırmamızın girişinde ifade ettiğimiz Babil Kulesi Efsanesine ironik bir dönüş anlamına gelebilir. Bununla birlikte, sözlük yazımının her şeyden önce bir ilmî telif gayreti olduğu unutulmamalıdır. Teknik imkânların yardımıyla geliştirilen yeni sözlüklerde bu husus göz ardı edilirse, sözlükbilimin henüz ilmî/akademik bir disiplin olmadığı yönündeki eleştirilere haklılık kazandırılmış olacaktır.

Kaynakça

Acar, Ömer, "William Bedwell ve İngiltere'deki Arap Dili Çalışmalarına Katkısı", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 46 (Kış 2011), ss. 451-460.

Akîkî, Necîb, *el-Musteşrikûn*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 2006.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara, 1995.

Crossley, James, *The Diary and Correspondence of Dr. John Worthington*, Chetham Society, Manchester, 1855, II.

Çakmakçı, Cevdet, "el-Me 'âcimu's-Sunâiyye el-Arabiyye-et-Turkiyye ev et-Turkiyye-el-Arabiyye-Dirâse Târihiyye Vasfiyye", *Havliyyât Âdâbi Ayn Şems*, S. 33, Yıl: 2005, Kahire.

Çetin, Çetin, Nihad M. "Arap Dili ve Edebiyatı" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İst., 1993, III.

Delisle, Jean, Judith Woodsworth, *Translators Through History*, John Benjamins Publishing, 2012.

Dibdin, Thomas Frognall, *An Introduction To The Knowledge Of Rare And Valuable Editions Of The Greek And Latin Classics: Including An Account Of Polygot Bibles; The Best Greek, And Greek And Latin, Editions Of The Septuagint And New Testament; The Scriptorum De Re Rustica; Greek Romances, And Lexicons And Grammars*, Printed For Harding And Lepard, Pall-Mall East; and g. B. Whittaker, Ave-Maria-Lane, London, 1827.

Ebu'l-Ferec, Muhammed Ahmed, *el-Me'âcimu'l-Luğaviyye fi Dav'i Dirâsâti 'İlmi'l-Luğa'l-Hadîs, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye*, yy, 1966.

Eco, Umberto, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, çev. Kemal Atakay, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

Ellis, A. G., *Catalogue of Arabic books in the British Museum*, The Trustees of The British Museum, 1967, V.

Galanti, Avram, *Türkçede Arabî ve Latin Harfleri ve İmlâ Meseleleri*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, 1925.

Grassier, William, "Hermeneutics in Science and Religion" (*Encyclopedia of Science and Religion*, ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen) içinde, Macmillan, New York, 2003.

Hamilton, Alastair, *William Bedwell The Arabist 1563-1632*, E. J. Brill, Leiden, 1985.

Hartmann, R. R. K & James, Gregory, *Dictionary of Lexicography*, Routledge, London, 2002.

Lewis, Bernard, "Târîhu İhtimâmi'l-İnkilîz bi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye", *el-Mustemi'u'l-'Arabî*, (Ayrı basım, 6 makale bir arada), (t.y.),

Muhammed, Ahmed 'Abdussemî', *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye-Dirâse Tahlîliyye, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî*, yy, 1994.

Norris, H. T., "Edmund Castell (1606-1685) And His Lexicon", in Russel, *The 'Arabick' Interest of The Natural Philosophers*, 71).

_____, "Professor Edmund Castell (1606-85), Orientalist And Divine, And England's Oldest Arabic Inscription", *Journal of Semitic Studies*, XXIX/I, Spring, 1984.

Ölmez, Mehmet, "Tarihî Türk Dillerinin Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 6, 1998.

- Roper**, Geoffrey “Arabic Printing And Publishing In England Before 1820”, *British Society for Middle Eastern Studies*, 1985, Vol. XII.
- Shuger**, Debora Kuller, *The Renaissance Bible*, University of California Press, Los Angelos, 1994.
- Stephen**, Leslie (der.) (1887), *Dictionary of National Bibliography*, Smith, Elde&Co London, vol. IX.
- Tüccar**, Zülfikâr, “Edmund Castell”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VII.
- Toomer**, G. J., *Eastern Wisedome and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, 1996.
- _____ “ ‘Castell, Edmund’”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, Jan 2008.
- Venn**, John. *Alumni Cantabrigienses*, Cambridge University Press, Cambridge, 1922.
- Wright**, William, *A Catalogue of The Syriac Manuscripts Preserved in The Library of The University*, University Press, Cambridge, 1867, V.
- Ya’kûb**, Emîl, *el-Me’âcimu’l-Luğaviyyeti’l-‘Arabiyye-Bidâetuhâ ve Tataavvuruhâ*, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1985.
- Yavuz**, Galip, “Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım”, *C.Ü.İ.F.D.*, 2002, cilt: VI, sayı: 1, ss. 113-121.
- Zeydân**, Corcî, *Târîhu Âdâbi’l-Luğati’l-‘Arabiyye*, Dâru’l-Hilâl, Kahire, tsz., I-II.
- Ziriklî**, Hayruddîn, *el-A’lâm*, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 2002, I.
<http://s2w.hbz-nrw.de/ulbbn/content/pageview/121498>. (20.03.2013).
<http://www.london-gazette.co.uk/issues/429/pages/1>. (21.03.2013).